

Kazimierz M. Słomczyński

Ohio State University

Polska Akademia Nauk

STUDIA SOCJOLOGICZNE 1995, 3-4 (138-139), s. 23-29

TYPOLOGIA MIĘDZYKRAJOWYCH BADAŃ PORÓWNAWCZYCH A KLUCZOWE PROBLEMY METODOLOGICZNE

Socjologiczne badania porównawcze prowadzone w różnych krajach można podzielić ze względu na to, czy przedmiotem wyjaśnień są zróżnicowania międzykrajowe (zależności makro-makro) czy zróżnicowania wewnątrz krajowe (zależności makro-mikro). Podział ten posłużył do skonstruowania typologii, w której wzięto pod uwagę rodzaje zmiennych charakteryzujących kraje, oraz liczbę uwzględnionych krajów. Typologia ta pozwala na uporządkowanie szeregu problemów związanych z funkcjonalną ekwiwalentnością w badaniach porównawczych. W szczególności dokonano analizy trzech rodzajów funkcjonalnej ekwiwalentności: jednostek obserwacji (ekwiwalentność przedmiotowa), wskaźników i konstruktów (ekwiwalentność pomiarowa) oraz etapu rozwojowego obserwowanej rzeczywistości (ekwiwalentność procesualno-temporalna).

Wprowadzenie

W artykule tym rozważymy różne kryteria leżące u podstaw typologii strategii badawczych stosowanych w międzykrajowych analizach porównawczych. Będziemy się starali uwzględnić istotniejsze podziały wprowadzone przez takich autorów, jak: Robert M. Marsh (1967), Terence K. Hopkins i Immanuel Wallerstein (1967), Adam Przeworski i Henry Teune (1970), Joseph Elder (1976), Stefan Nowak (1977), Charles Tilly (1984), Charles Ragin (1987), Piotr Sztompka (1988), Melvin L. Kohn (1989a) i Larry J. Griffin (1992). Zestaw tych autorów zapewnia różnorodność podejść metodologicznych, co w tego rodzaju artykule przeglądowym jest okolicznością korzystną. Trzeba jednak zaznaczyć, iż artykuł ten wykorzystuje dorobek nauk społecznych przede wszystkim w Polsce i krajach anglosaskich. Być może gruntowniejszy przegląd literatury przedmiotu w innych krajach pozwoliłby wprowadzić dodatkowe typy badań porównawczych.

Aby nadmiernie nie zawęzić pola analizy przyjmujemy tutaj koncepcję międzykrajowych badań zaproponowaną przez Melvina L. Kohna. W swym artykule o roli badań porównawczych pisał on: „Najszersza z możliwych definicja międzykrajowych badań uwzględni każde badania, które przekraczają krajowe granice [...] Wolę

jednak ograniczyć termin „międzycrajowe” do studiów, które są *explicite* porównawcze – to znaczy, do studiów, które systematycznie wykorzystują porównywalne dane z dwóch lub więcej krajów” (Kohn 1989a: 20). Zwróćmy przy tym uwagę, iż w szczególnych przypadkach badanie może być przeprowadzone w jednym kraju, ale wyniki porównane z danymi z innych krajów. To, co decyduje o porównawczym charakterze badań międzycrajowych, to metoda analizy danych, a nie sposób ich zbierania.

Porównawcza natura socjologicznych badań międzycrajowych oddaje jedną z dwóch ich istotnych charakterystyk. Drugą jest to, iż są to badania, w których przynajmniej część zmiennych to cechy krajów jako systemów społecznych (Griffin 1992). Może dlatego uważa się, że badania międzycrajowe nie mogą obejść się bez makrosocjologii, a makrosocjologia nie może obejść się bez badań międzycrajowych. Zgodnie z dość powszechnie akceptowaną konwencją przyjmiemy tu, że jeżeli cechy krajów są irrelevantne w procesie wyjaśnień – i *eo ipso* międzycrajowe różnice i podobieństwa nie są istotne z teoretyczno-metodologicznego punktu widzenia – to nie mamy do czynienia z międzycrajowymi badaniami porównawczymi.

Proponowana w tym artykule typologia badań porównawczych wykorzystuje podstawowe zróżnicowanie między wyjaśnieniami makro-makro i makro-mikro (Coleman 1990). Stosując to rozróżnienie, poszczególne typy strategii badawczych opisane w literaturze ulokowano według dwóch kryteriów: (1) rodzaju zmiennych charakteryzujących kraje oraz, (2) liczby uwzględnianych krajów. W przypadku analiz makro-makro i makro-mikro każdy z typów zostanie omówiony w kontekście właściwej sobie generalizacji przestrzennej i siły (mocy) wyjaśniania. Poruszamy też wybrane problemy metodologiczne związane z ekwiwalentnością pomiaru. W szczególności skupimy się na trzech rodzajach ekwiwalentności: (1) jednostek obserwacji (ekwiwalentność przedmiotowa), (2) wskaźników i konstruktów (ekwiwalentność pomiarowa), (3) etapu rozwojowego (ekwiwalentność procesualno-temporalna). Każdy z tych rodzajów ekwiwalentności ma specyficzne konsekwencje dla procedury testowania hipotez.

Specyfika badań porównawczych

Socjologiczne badania międzycrajowe mieszczą się w ramach konwencjonalnej praktyki naukowej w tym sensie, że ich bezpośrednim lub pośrednim celem jest wyjaśnienie zjawisk w terminach ich przyczyn. Badania międzycrajowe – podobnie jak wiele innych rodzajów badań w naukach społecznych – charakteryzują się konstrukcją, testowaniem i modyfikacją falsyfikowalnych teorii przy użyciu powtarzalnych procedur analitycznych (por. np. Nowak 1977 i 1989; Smelser 1976; Przeworski i Teune 1970; Kohn 1989b). W konsekwencji, w opisie wyników badań porównawczych identyfikacja miejsca i czasu jest zastępowana nazwami zmiennych. W szczególności, wyniki takich badań służą generalizacji, w czasie i przestrzeni, ujawnienia ograniczonych regularności i ustalenia warunków stosowalności interpretacji teoretycznych. Na tym poziomie związek badań porównawczych z teorią był nierozzerwalny od zarania socjologii i taki pozostaje do dziś. Jak zauważył Nowak (1989: 34):

„Socjologia musi być porównawcza niemalże z definicji”. Badania międzykrajowe – obok badań historycznych – w socjologii odgrywają podstawową rolę.

Na czym polega specyfika socjologicznych badań porównawczych prowadzonych w różnych krajach? O specyfice tej w ostatnich trzydziestu latach napisano wiele w języku praktycznych działań podejmowanych w procesie badawczym (por. różne artykuły w następujących zbiorach: Armer i Grimshaw 1973; Szalai i Petrella 1977; Triandis i Berry 1980; Kohn 1989c; Oyen 1990). Mniej natomiast poświęcono uwagi owej specyfice w języku ogólnej metodologii i nauki – w języku dotyczącym procesu socjologicznego wyjaśniania. Co to znaczy, że część zmiennych w tym procesie stanowią cechy krajów jako systemów społecznych? Jakie międzykrajowe różnice lub podobieństwa są istotne? Jak je wyrazić w języku metodologii?

Odpowiedzi na powyższe pytania zależą w dużej mierze od ogólnych założeń teoretyczno-metodologicznych. Dla jednych badaczy specyfika międzykrajowych badań porównawczych objawia się w tym, iż kraj występuje jako jednostka obserwacji (Meyer i Hannan 1979). Dla innych badaczy specyfika ta objawia się w tym, iż kraj – jako jednostka obserwacji – traktowany jest jako kontekst procesów wewnętrznych, które podlegają wyjaśnianiu (Przeworski i Teune 1970). Jeszcze inni uważają, że specyfika ta to traktowanie kraju jako części systemu międzynarodowego (Hopkins i Wallerstein 1967). We wszystkich tych przykładowych ujęciach specyfika międzykrajowych badań porównawczych związana jest z faktem, iż dane dotyczące krajów są istotne w procesie wyjaśniania, gdyż odnoszą się do pewnego systemu jako całości.

W artykule tym zwrotu „badania międzykrajowe” będziemy używać konsekwentnie, chociaż wiele z rozważań tu zawartych nie zmieni swego znaczenia, gdy zwrot ten zastąpimy innym: „badania międzykulturowe”. Wybór terminologii w tym artykule podyktowany jest jednak faktem, iż badania międzynarodowe (tzn. takie, gdzie kultura jest jednostką obserwacji) narzucają szereg dodatkowych niezwykle ważnych problemów, które mogłyby rzutować na proponowaną typologię.

Aby jednak ukonkretnić rozumienie zwrotu „badania międzykrajowe” wyjaśnimy, iż w artykule tym słowo „kraj” oznacza w zasadzie społeczeństwo żyjące w jednostce terytorialnej tak właśnie zwanej. Rozstrzygnięcie, w jakim stopniu krajowe społeczeństwa pokrywają się z odróżnialnymi narodami i kulturami narodowymi pozostaje poza zasięgiem tych rozważań. Znane są państwa wielonarodowościowe, a także narody żyjące w różnych państwach, z których żadne nie jest ich własnym. Wprowadza to znaczne komplikacje do socjologicznych badań międzykrajowych.

Wyjaśnienia typu makro-makro i makro-mikro

Badania międzykrajowe wykorzystują dane o krajach w procesie socjologicznego wyjaśniania, a więc zawierają zmienne niezależne zdefiniowane na poziomie systemu jako całości (Nowak 1989). Zwróćmy uwagę, iż z formalnego punktu widzenia mogą to być zmienne, które opisują czy to przeciętne stany w tym systemie (np. średnia dochodu w rodzinie), czy jego cechy globalne (np. występowanie dwuizbowego parlamentu), czy stosunki między częściami systemu (np. ostry antago-

nizm między kapitałem i związkami zawodowymi), czy umiejscowienie systemu w szerszym układzie (np. formalna przynależność do banku światowego). Jak już zaznaczyliśmy, odwołanie się do podobieństw i różnic międzykrajowych jest równoznaczne z wprowadzeniem zmiennej niezależnej na poziomie makro.

Zmienne makro mogą wszakże służyć do wyjaśnień zróżnicowania zarówno innych zmiennych ogólnosystemowych, tzn. zmiennych mikro. Wyjaśnienia typu „makro-makro” i „makro-mikro” są podstawą proponowanej w tym artykule typologii międzykrajowych badań porównawczych w socjologii. Podział ten odpowiada istotnemu podziałowi występującemu w pracach teoretyczno-metodologicznych (Nowak 1989; Coleman 1990).

Charakterystyki krajów jako zmienne wyjaśniane i wyjaśniające. Analizy makro-makro

Analizy „makro-makro” są zróżnicowane ze względu na to, jakie charakterystyki krajów brane są pod uwagę i ilu krajów dotyczą. Przedstawimy ogólną mapę zasadniczych typów analiz „makro-makro” wprowadzając rozróżnienie między pozycyjnymi i relacyjnymi charakterystykami krajów. Rozróżnienie to wymaga komentarza.

Przez charakterystyki pozycyjne rozumiemy tu takie zmienne, które przedstawiają ilościową lub jakościową miarę natężenia danego zjawiska w danym kraju. Pozycja danego kraju wobec innych wynika z wartości tej miary. Zwykle zbiór danych zawierających charakterystyki pozycyjne jest zapisany w postaci prostokątnej macierzy ($A = a_{ij}$), gdzie a oznacza wartość w kraju i (wiersz) zmiennej j (kolumna). Przykładami odpowiednich zmiennych ilościowych może być dochód narodowy na głowę w 1992 roku (World Bank 1994), czy indeks rozwoju społecznego (United Nations Development Programme 1993). Przykładami zmiennych jakościowych może być występowanie (lub niewystępowanie) systemu wielopartyjnego, czy dominacja (lub jej brak) określonej religii. Cechą charakterystyki pozycyjnej jest to, że jej wartość w danym kraju może być określona niezależnie od tego, czy jest ona określona dla innego lub innych krajów.

Charakterystyki relacyjne wyrażają substancywne stosunki między krajami. W kwadratowej macierzy ($B = b_{kl}$) wartość b , to wartość relacji między krajem k (wiersz) a krajem l (kolumna). Przykładami zmiennych wyrażających stosunki między krajami k i l w danym czasie mogą być: wartość wzajemnego eksportu, liczba wzajemnych umów międzynarodowych, czy liczba organizacji międzynarodowych, do których oba kraje należą. Przykłady te pokazują, że wartość relacyjnej charakterystyki jednego kraju nie może być określona niezależnie od informacji o innym lub innych krajach.

Tabela 1. Porównania, w których charakterystyki krajów stanowią faktyczne lub potencjalne zmienne wyjaśniane i wyjaśniające. Analizy *makro-makro*

	Liczba krajów			
	Jeden	Kilka	Kilkanaście	Kilkadziesiąt
Charakterystyki krajów				
Pozycyjne (Kraj jako wartość zmiennej)		(2) STUDIA JAKOŚCIOWYCH ZALEŻNOŚCI MIĘDZY CECHAMI KRAJÓW	(3) STUDIA ILOŚCIOWYCH ZALEŻNOŚCI MIĘDZY CECHAMI KRAJÓW	↑ Wyjaśnienie
Relacyjne (Kraj jako element układu)			(4) STUDIA SYSTEMU ŚWIATOWEGO I JEGO CZĘŚCI	
Mieszane (Kraj jako wartość zmiennej i elementy układu)	(1) MONOGRAFIE WYBRANYCH PRZYPADKÓW			
	→ Uogólnienie			

W tabeli 1 przedstawiono cztery zasadnicze typy badań międzykrajowych. Monografie wybranych przypadków (typ 1) zawierają porównania interpretacyjne wykorzystujące bogactwo zmiennych obu rodzajów: pozycyjnych i relacyjnych. Tego rodzaju porównania skupiają się na rozwinięciu instrumentarium rozumienia różnych wzorców norm i działań występujących w wybranych krajach. Klasycznymi pracami z tego zakresu są niektóre studia nad rewolucjami. Tak na przykład, Harrington Moore (1966) analizował wybrane przypadki rewolucji komunistycznych (Rosja i Chiny), faszystowskich (Niemcy i Japonia) oraz burżuazyjnych (Francja, Anglia i Stany Zjednoczone A.P.) używając bogatego opisu historycznego. Podobnie, w teorii dopatrującej się przyczyn rewolucji w relatywnej depriwacji, James Davies (1971) wykorzystywał dane historyczne o rewolucji w Egipcie, Rosji, Francji i Stanach Zjednoczonych A.P. W strukturalnej teorii rewolucji, Theda Skocpol (1979) skupiła uwagę na sieci uwarunkowań we Francji, Rosji i Chinach. Chociaż każda z przytoczonych prac zawierała różnorodne porównania międzykrajowe, żadna z nich nie wyprowadzała inferencji przyczynowych z porównań międzykrajowych pozwalających na kompletny test proponowanej teorii.

Nie oznacza to, że porównania interpretacyjne są ateoretyczne, czy też pozbawione ścisłości. Teorie pojawiające się w tego typu studiach są często doniosłe poznawczo i mają – przynajmniej potencjalnie – znaczny zasięg. Jednakże służą one głównie jako ramy interpretacyjne, dzięki którym międzykrajowe podobieństwa i różnice są *hic et nunc* wyjaśnione. Krytycy uznają czasem te wyjaśnienia za przekonujące, ale kwestionują zasadność traktowania ich jako odpowiednika testu, z powodu nie spełnienia wymogów falsyfikowalności (Tilly 1984).

Studia jakościowych zależności między cechami krajów (typ 2) zwykle wykorzystują metodę zgodności i różnicy J.S. Milla. Metoda ta przesądza o tym, że jeden czynnik

przyczynowy uznany jest za obowiązujący we wszystkich możliwych przypadkach. To ze względu na ową zasadę „inwariancji przyczynowej” Tilly (1984) nazywa studia używające tej metody „studiami uniwersalizującymi”. Wzorce wykazujące „heterogeniczność przyczynową” – wyrażającą się w tym, iż kombinacja różnych sił przyczynowych generuje te same skutki – są w tej metodzie logicznie wyeliminowane. To poważne ograniczenie zasady Milla wynika z nadmiernej wagi, przypisanej przypadkom, niepotwierdzającej hipotezy. Jednakże wyjątki występują w prawie wszystkich procesach. Jeśli wykorzystywać je mechanicznie, to niemożność znalezienia przyczynowych uniwersaliów, które są potwierdzone przez zasadę zarówno zgodności, jak i różnicy może wyeliminować prawie każde nietrywialne wyjaśnienie (Lijphart 1971).

Dla jakościowego badania zależności między cechami krajów Charles Ragin (1987) rozwinął alternatywną logikę porównawczą, która pozwala wykrywać niejednorodność przyczynową. Procedura ta, nazywana jakościową analizą porównawczą” (QCA), stosuje logikę quasi-eksperymentalną. W odróżnieniu od metody zgodności i różnicy, może ona wykrywać jakiegokolwiek wielokrotne generalizacje przyczynowe za pomocą logiki redukcji danych opartej na algebrze Boole’a.

Istota *studiów ilościowych zależności między cechami krajów* (typ 3) może być wyjaśniona za pomocą następującego przykładu. Rozważmy hipotezę: „im wyższy wskaźnik potrzeby osiągnięć, tym większa proporcja osób podlegających międzygeneracyjnej ruchliwości cyrkulacyjnej (wymiennej)” (por. Słomczyński i Krauze 1987). Zastanówmy się, co ta hipoteza implikuje odnośnie powiązania dwóch zmiennych – poziomu potrzeby osiągnięć i proporcji osób ruchliwych wymiennie – w zbiorze krajów, które stanowią adekwatną reprezentację wszystkich możliwych przypadków? Implikuje ona, że proporcja osób ruchliwych wymiennie będzie istotnie wyższa w grupie o wysokiej potrzebie osiągnięć i istotnie niższa w grupie o niskiej potrzebie osiągnięć.

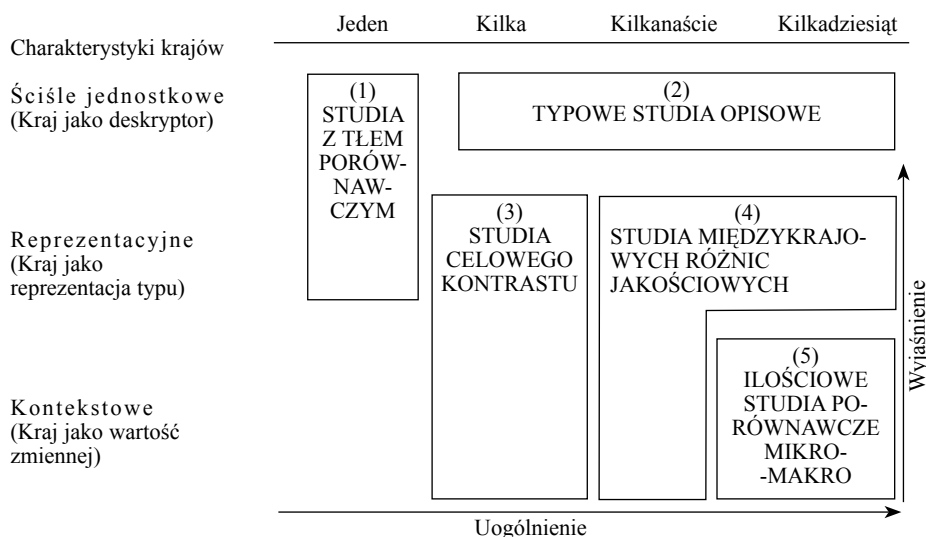
Główne zastosowanie procedur statystycznych w analizach porównawczych opiera się na danych ilościowych z wielu krajów, dotyczących jednego lub kilku punktów czasowych. W badaniach tego typu nacisk jest położony na wykrywanie generalizacji przyczynowych, które są ważne dla dużych prób, a nawet dla całej populacji krajów (np. Chase-Dunn 1979; Jackman 1984). Wyniki takich studiów przypominają przekrojowe fotografie procesu historycznego, gdyż często brak jest kompletnych danych czasowych dla wielu krajów. Międzokrajowe porównania statystyczne są istotnym sposobem oceny empirycznych konsekwencji alternatywnych twierdzeń teoretycznych dla dużej liczby przypadków. Jednakże krytycy tego podejścia zarzucają, iż prowadzi ono często do fałszywego ujednorodnienia przypadków i wyrugowania z nich indywidualnych podstaw historycznych w procesie dociekania ogólnobowiązujących wyjaśnień i statystycznych istotności. Postrzeganie przypadków jako rzeczywistych bytów społecznych zasługujących na wyjaśnienie ze względu na swoją własną specyfikę ulega czasami zagubieniu (Ragin 1987; Tilly 1984; Skocpol (ed.) 1984). Wiąże się to z problemami ekwiwalentności jednostek obserwacji, do których to problemów jeszcze powrócimy.

W ramach *studiów systemu światowego i jego części* (typ 4) najbardziej charakterystyczne jest podejście historyczne. Wyjaśnienia wymaga tu przede wszystkim

tw. podejście holistyczne. Podejście to jest stosowane wówczas, gdy rozważany jest jakiś rodzaj „całości społecznej”, a niekiedy tą całością społeczną jest system światowy (Wallerstein 1974). Taka konceptualizacja „przestrzenno-czasowej całości” sugeruje, że istnieje tylko jedna jednostka analizy i jest nią właśnie system światowy jako taki. Niezależnie, czy mamy do czynienia z narodami-krajami, czy też z kulturami-społeczeństwami, w systemie światowym rozumianym holistycznie, te części nie są niezależnymi jednostkami obserwacji, czego wymaga aparat metodologiczny (Bach 1980).

McMichael (1990) proponuje „zunifikowane porównanie” jako alternatywę pozwalającą uniknąć trudności weryfikacyjnych, w które uwikłana jest teoria systemu światowego. Ta strategia wprowadza pojęcie „całości społecznej”, która składa się z wiązek powiązanych procesów. Procesy te w wyniku kumulacji w czasie i przestrzeni „tworzą” nową całość w postaci zróżnicowanego uogólnionego procesu historycznego. Według tej koncepcji samo określenie i dobór „przypadków” staje się przedmiotem analizy, nie zaś punktem wyjścia, jak w teorii systemu światowego. Według McMichaela (1990) porównania zunifikowane mogą być szczególnie użyteczne w rozwijaniu historycznie uzasadnionej teorii społecznej, która minimalizuje różnicę między tym, co ogólne, a tym, co szczególne. Jako godny uwagi przykład porównania holistycznego wymienia on analizę Polanyi’ego (1957) dotyczącą powstania i upadku kapitalistycznego *laissez-faire*.

Tabela 2. Porównania, w których charakterystyki krajów stanowią faktyczne lub potencjalne wyjaśnienie występujących w nich zależności. Analizy mikro-makro

Wyjaśnianie zależności wewnątrzrajowych. Analizy makro-mikro

W tabeli 2 przedstawiono typy studiów porównawczych, wyróżnione ze względu na to, czy kraj występuje jako deskryptor, reprezentacja typu, czy wartość zmiennej. Podział ten jest skrzyżowany z podziałem według liczby wziętych do analizy krajów. Podobnie jak w przypadku analiz „makro-makro” tak i tutaj wskażemy na istotne cechy wyróżnionych typów, przedstawiając ich najistotniejsze własności.

Każdy socjolog zetknął się z pracami, w których autorzy ograniczają się do analizy danych z jednego kraju, ale dane z innych krajów służą jako tło porównawcze. *Studia z tłem porównawczym* tego rodzaju (typ 1) mogą mieć na celu okazanie, iż zależności w wybranym kraju przedstawiają się odmiennie niż to ustalono w innych krajach. We wczesnym stadium badań nad jakąś zależnością samo stwierdzenie tej odmienności może być doniosłym odkryciem i badany kraj występuje wówczas jako deskryptor. Wówczas konkluzja będzie miała postać: „W Polsce lat siedemdziesiątych, inaczej niż w krajach Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, osoby ze środowisk robotniczych odznaczały się większą pewnością siebie niż osoby ze środowisk inteligenckich”. Kiedy badacze zaczynają wyjaśniać, dlaczego taka zależność zachodzi w danym miejscu i czasie, to zwykle traktują dany kraj jako reprezentujący szerszą klasę krajów o podobnych cechach. Być może, że podobna zależność zachodziła we wszystkich krajach realnego socjalizmu, gdzie ideologia promowała klasę robotniczą a degradowała inteligencję (por. Słomczyński i Kohn 1993).

Kiedy socjologowie publikują pierwsze wyniki badań surveyowych prowadzonych na reprezentatywnych próbach ludności w wielu krajach, to zwykle nazwy krajów funkcjonują jako deskryptory zbioru danych. Obecnie *studia opisowe* (typ 2) obejmują niekiedy kilkadziesiąt krajów, jak w przypadku badań nad wartościami młodzieży czy rozrodczością kobiet. Liczba krajów uwzględnionych w badaniach nie przesądza o ich opisowym lub analitycznym charakterze. Niekiedy mniejsza liczba krajów pozwala na stosowanie celowego kontrastu (typ 3) i wprowadzanie bardziej teoretycznie doniosłych wniosków. Taki charakter mają klasyczne już dziś badania Almonda i Verby (1963) nad partycypacją polityczną.

Studia międzykrajowych różnic jakościowych (typ 4) stanowią rozszerzenie studiów celowego kontrastu (typ 3) na większą liczbę krajów, gdy kraje występują jako reprezentanci swych szerszych klas. Jednakże w obu typach nazwy krajów mogą zostać zamienione na wartości zmiennych. Tak na przykład wyjaśniając, w jakim stopniu wykształcenie kobiet wpływa na ich rozrodczość, możemy się spodziewać, że różnice między poszczególnymi krajami będą proporcjonalne do różnic w dochodzie na głowę w tych krajach. Wówczas nie interesuje nas, iż badane osoby mieszkają w Brazylii, Nigerii, Turcji i kolejnych badanych krajach, tylko że mieszkają na terenach, gdzie dochód na głowę wynosi 3000, 120, 180 i dalsze odpowiednie wielkości dolarów na osobę. Dotychczas w tego typu badaniach zwykle uwzględniono nie więcej niż kilkanaście krajów (por. artykuły w Słomczyński i Wesołowski 1981).

Zakres uogólnienia i moc wyjaśniania osiąga swoje najwyższe natężenie w *ilościowych studiach porównawczych* (typ 5), które obejmują dużą liczbę krajów i dostarczają reprezentatywnego zróżnicowania zmiennych systemowych. W studiach tego typu zmienne jednostkowe Y (jak np. osiągnięty status wyrażony na skali prestiżu) wyjaśniane są za pomocą innych zmiennych jednostkowych X (jak np. poziom wykształcenia mierzony liczbą lat efektywnie spędzonych w systemie szkolnym), a także zmiennych „krajowych” Z (jak np. poziom industrializacji mierzony wysokością konsumpcji energii na osobę) oraz interakcji między Y i X . Na doniosłość tej interakcji zwracał uwagę Nowak (1989; por. także Przeworski i Teune 1970).

Powstaje pytanie, w jaki sposób, w takich analizach, należy reprezentować indywidualia: czy równo dla każdego kraju, czy też proporcjonalnie do liczby ludności w poszczególnych krajach. Dotychczasowa praktyka w tym zakresie (por. np. Treiman i Yip 1989) opierała się na reprezentacji równościowej. Wydaje się jednak, że w przyszłości należałoby podjąć również próby z reprezentacją proporcjonalną, zwłaszcza w odniesieniu do takich bytów geograficznych, które mogą tworzyć całości wyższego rzędu niż poszczególne kraje. Unia Europejska staje się takim bytem. Można będzie do nich zaliczyć kraje należące do NAFTA lub innych unii gospodarczych.

Porównanie różnych typologii

Zestawienie I przedstawia wprowadzone typy międzykrajowych badań porównawczych i ich odpowiedniki w pracach Tilly’ego (1984), Kohna (1989a i 1989b) i Ragina (1989). Wybraliśmy prace tych trzech autorów, gdyż zawierają one bardzo szeroki wachlarz kategorii wprowadzonych do metodologii socjologicznej komparatyki. Kategorie wyróżnione przez innych autorów – na przykład Marsha (1967), Hopkinsa i Wallersteina (1967), Eldera (1976) czy Griffina (1992) – mieszczą się w tym wachlarzu.

Przedstawione zestawienie wymaga komentarza. Typy badań porównawczych występujące u cytowanych autorów są w niektórych przypadkach nazwane inaczej niż w oryginale, gdyż w ich prezentacji nie ograniczyliśmy się do typów podstawowych, ale również do podtypów. Tak więc – na przykład – Kohn (1989a) w zasadzie wyróżnia cztery typy: studia, w których kraje występują jako przedmiot analizy, jako kontekst analizy, jako jednostki analizy oraz studia transnarodowe. Jednakże w omówieniu tych typów pojawiają się nowe podtypy: studia, w których kraje występują jako kontekst i jednostka analizy jednocześnie oraz studia zawierające porównania *implicite*. Omawiany autor wspomina też krajowe „case studies”, choć nie uwzględnia ich w zasadniczej typologii.

Cechą proponowanej typologii jest to, iż dobrze oddaje dystynkcje występujące u innych autorów. Może najbardziej wątpliwe jest przyporządkowanie studium ilościowych zależności między cechami krajów następującej kategorii Ragina (1989): „większość socjologii porównawczej przed 1975 r.”. Uczyniono tak jednak ze względu na podawane przez tego autora przykłady. Podobnie uczyniono w przypadku innej jego kategorii „większość socjologii porównawczej po 1975 r.”. Korespondencja

między wprowadzonymi typami a pozostałymi kategoriami typologii Ragina (1989 i 1987) i Tilly'ego (1984) nie powinna budzić zastrzeżeń.

Zestawienie 1. Wprowadzone typy międzykrajowych badań porównawczych i ich odpowiedniki w pracach Tilly'ego (1984), Kohna (1989) i Ragina (1989)

Wprowadzone typy	Tilly (1984)	Kohn (1989)	Ragin (1989)
A. MAKRO-MAKRO			
1. Monografie wybranych przypadków		Krajowe case studies	Case studies
2. Studia jakościowych zależności między cechami krajów	Makrosocjologiczne porównania indywidualizujące		Makrostudia porównawcze z małym N
3. Studia ilościowych zależności między cechami krajów		Kraje jako jednostki analizy	Większość ilościowej socjologii porównawczej przed 1975
4. Studia systemu światowego i jego części	Wszechograniające porównania	Studia transnarodowe	Większość ilościowej socjologii porównawczej po 1975 r.
B. MIKRO-MAKRO			
1. Studia z tłem porównawczym		Porównania implicite	Case studies
2. Typowe studia opisowe		Kraje jako przedmiot analizy	Zbiory studiów indywidualnych
3. Studia celowego kontrastu	Porównania indywidualizujące	Kraj jako kontekst	Mikrostudia porównawcze z małym N
4. Studia międzykrajowych różnic jakościowych	Porównania poszukujące źródnicowań		Studia jakościowe
5. Ilościowe studia porównawcze mikro-makro	Porównania uzupełniające	Kraj jako kontekst i jednostka analizy	Studia ilościowe

Typy międzykrajowych badań socjologicznych a problemy ekwiwalentności przedmiotowej, pomiarowej i temporalno-procesualnej

Przez ekwiwalentność przedmiotową rozumiemy tu równoważność jednostek obserwacji pod istotnymi dla badania względami. W międzykrajowych badaniach typu makro-makro jednostkami analizy są kraje – społeczeństwa posiadające byt państwowy. Wyobraźmy sobie, że przedmiotem naszego zainteresowania jest zależność między poziomem rozwoju ekonomicznego E – mierzonym na przykład wartością produktu narodowego na osobę (por. np. World Bank 1994) a poziomem rozwoju społecznego S – mierzonym na przykład indeksem HDI opracowanym przez Program Rozwoju ONZ (United Nation Development Programme 1993). Aby zbadać zależności między tymi dwoma zmiennymi, E i S, możemy wykorzystać odpowied-

nie miary charakteryzujące ponad 150 krajów na początku lat dziewięćdziesiątych według podanych wyżej źródeł. Taka analiza oddaje istotę studiów ilościowych zależności między cechami krajów i pozwala na zilustrowanie problemu ekwiwalentności jednostek obserwacji.

Problem polega na tym, że w zaproponowanej analizie każdy kraj traktowany jest jednakowo – właśnie jako równoważna jednostka obserwacji – chociaż jest oczywiste, że ze względu na interesujące nas zmienne niektóre kraje są niezwykle heterogeniczne i ich wewnętrzne jednostki administracyjne mogłyby stanowić analityczny „ekwiwalent” wielu innych krajów (por. klasyczny artykuł Linza i Miquela 1966). Czy uprawnione jest porównanie zagregowanej wartości produktu narodowego na osobę dla Chin – najliczniejszego kraju na świecie i bardzo zróżnicowanego ekonomicznie – z analogiczną wartością dla małego i jednorodnego kraju, jak Swaziland? Pod względem wartości indeksu HDI jedna prowincja Indii (Kerala) przewyższa inną (Uttar Pradesh) o prawie 100%. Czy Indie jako całość są więc właściwą jednostką obserwacji dla proponowanej tu analizy? Czy można je porównywać z krajami homogenicznymi pod względem HDI?

Uświadomiwszy sobie, że ekwiwalentność jednostek obserwacji może w niektórych przypadkach budzić poważne wątpliwości, należy rozważyć, jakie środki zaradcze można w takich sytuacjach podjąć. Jeżeli źródłem wątpliwości jest heterogeniczność dużych krajów – to tę charakterystykę trzeba wprowadzić do analizy jako zmienną kontrolną. Czasami jednak chodzi o prostsze sytuacje, w których opór przeciw międzykrajowym porównaniom wynika z faktu, iż w analizie uwzględnimy kraje o zróżnicowanych rozmiarach ludnościowych. Nic jednak nie stoi na przeszkodzie, aby liczbę ludności wprowadzić do analizy, aby kontrolować wpływ tej zmiennej. Repertuar stosowanych technik statystycznych jest szeroki.

Zilustrujemy problem *ekwiwalentności pomiarowej* odwołując się do badań typu surveyowego prowadzonych w różnych krajach. Najczęściej z problemem tym mamy do czynienia, kiedy przygotowujemy kwestionariusz wywiadu i zastanawiamy się, czy zastosowanie tych samych pytań w odmiennych kontekstach społeczno-kulturowych będzie prowadziło do otrzymania wskaźników tej samej postawy bądź też innej własności. W badaniach prowadzonych w Polsce w 1978 roku nad wpływem warunków pracy na psychologiczne funkcjonowanie jednostki badacze adaptowali amerykański kwestionariusz. W kwestionariuszu tym jedno z pytań – użyte w całej grupie pytań służących do pomiaru elastyczności intelektualnej – brzmiało: „Przypomnijmy na chwilę, że ma pan podjąć decyzję, gdzie zostanie otworzone stoisko z hamburgerami... Jakie problemy by pan rozważył przy podjęciu decyzji, które z tych dwóch miejsc jest bardziej korzystne?”. Jest oczywiste, iż w badanym okresie konotacja stoiska z hamburgerami była w społeczeństwie polskim inna niż w społeczeństwie amerykańskim. W takiej sytuacji badacze musieli rozważyć, co może stanowić funkcjonalny ekwiwalent werbalny, aby nie naruszyć sensu zadania intelektualnego, w którym chodziło o uchwycenie sposobu argumentacji. Zdecydowano się na kiosk „Ruchu” (Kohn i Słomczyński 1993).

Wreszcie warto wskazać na problemy *ekwiwalentności temporalno-procesualnej* występujące równie często w badaniach typu makro-makro, jak i mikro-makro. Za-

łóżmy, że celem naszych badań ma być ustalenie prawidłowości dotyczących społecznych skutków przechodzenia od gospodarki scentralizowanej do gospodarki urynkowanej: badania nasze mają objąć Europę Środkowo-Wschodnią. Czy w takim przypadku należy przeprowadzić badania w kilku krajach w tym samym czasie, czy też dostosowywać czas badań do tej samej fazy przemian w każdym kraju oddzielnie? Konkretniej: czy lepszym ekwiwalentem analitycznym Polski z roku 1991 jest Bułgaria z tego samego roku, czy też Bułgaria kilka lat później?

Tego typu problemy ekwiwalentności temporalno-procesualnej występują szczególnie w studiach monograficznych, w których dokonuje się całościowego opisu badanych zjawisk. Ostatnio problemy te – acz nie pod występującą tu nazwą – zyskują na zainteresowaniu specjalistów z różnych dziedzin socjologii porównawczej (por. Skocpol [ed.] 1984). O podobnych problemach pisał też Sztompka (1988). Powiązanie problemów ekwiwalentności temporalno-procesualnej i przedmiotowej występuje w pracy Hage'a (1975).

Zakończenie

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na następującą okoliczność: międzykrajowe analizy porównawcze w zasadzie nie wprowadzają takich problemów metodologicznych, które nie występują w badaniach prowadzonych w jednym kraju. W przypadku ekwiwalentności przedmiotowej, w socjologii organizacji znane są trudności porównywania gigantycznych korporacji z małymi przedsiębiorstwami, choć te skrajne przypadki podpadają pod tę samą rubrykę jednostek obserwacji zwanych firmami. W społeczeństwie wielkich kontrastów trudności oceny ekwiwalentności wskaźników i konstruktów dla mieszkańców zapadłej wioski i dużego miasta mogą być znacznie większe niż przy międzykrajowym porównaniu grupy społecznej, która odznacza się podobną „subkulturą zawodową” – jak na przykład lekarze. Wreszcie socjologowie starający się porównać przebieg jakiegoś powtarzającego się zjawiska w danym społeczeństwie stoją przed podobnymi dylematami ustalenia ekwiwalentności temporalno-procesualnej, jak socjologowie operujący materiałem z kilku społeczeństw. Jednakże w badaniach obejmujących wiele krajów problemy związane z ekwiwalentnością przedmiotową, pomiarową i temporalno-procesualną występują w ostrzejszej formie niż w badaniach niepretendujących do miana komparatystycznych. Może dlatego udział w badaniach porównawczych uważany jest na ogół za formę dobrego treningu metodologicznego.

Literatura

- Almond, G., S. Verba. 1963. *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Armer, M., A. Grimshaw (eds). 1973. *Comparative Social Research: Methodological Problems and Strategies*. New York: Wiley.
- Bach, R. 1980. *On the Holism of a World System Perspective*. W: T.K. Hopkins, I. Wallerstein (eds) *Processes of the World System*. Beverly Hills: Sage.
- Coleman, J. 1990. *Social Theory*. Harvard: Harvard University Press.

- Chase-Dunn, Ch. 1979. *Comparative Research on World-System Characteristics*. „International Studies Quarterly” 23: 601–623.
- Davies, J. 1971. *When Men Revolt and Why*. New York: Free Press.
- Elder, J.W. 1976. *Comparative Cross-National Methodology*. „Annual Review of Sociology” 2: 209–230.
- Griffin, L.J. 1992. *Comparative Historical Analysis*. W: E.F. Borgatta i M.L. Borgatta (eds) *Encyclopedia of Sociology*, Vol.1. New York: Macmillan.
- Hage, J. 1975. *Theoretical Decision Rules for Selecting Research Designs. The Study of Nation-States or Societies*. „Sociological Methods and Research” 4: 131–165.
- Hopkins, T.K., I. Wallerstein. 1967. *The Comparative Study of National Societies*. „Social Science Information” 6: 25–58.
- Jackman, R. 1984. *Cross-National Statistical Research and the Study of Comparative Politics*. „American Journal of Political Science” 28: 161–182.
- Kohn, M.L. 1989a. *Introduction*. W: M.L. Kohn (eds) *Cross-National Research in Sociology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kohn, M.L. 1989b. *Cross National Research as an Analytic Strategy*. W: M.L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kohn, M.L. (ed.). 1989c. *Cross-National Research in Sociology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kohn, M.L., K.M. Słomczyński. 1993. *Social Structure and Self-Direction. A Comparative Analysis of the United States and Poland*. Cambridge: Blackwell (wydanie z nowym .posłowiem).
- Lijphart, A. 1971. *Comparative Politics and the Comparative Method*. „American Political Science Review” 65: 682–693.
- Linz, J., A. de Miguel. 1966. *Within-Nation Differences and Comparisons: The Eight Spains*. W: R. L. Merritt, S. Rokkan (eds) *Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross-National Research*. New Haven: Yale University Press.
- Marsh, R.M. 1967. *Comparative Sociology: A Codification of Cross-Societal Analysis*. New York: Harcourt.
- Meyer, J.W., M. Hannan (eds). 1976. *National Development and the World System*. Chicago: Chicago University Press.
- McMichael, P. 1990. *Interpreting Comparison Within a World-Historical Perspective: An Alternative Comparative Method*. „American Sociological Review” 55: 385–397.
- Moore, B. 1966. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.
- Nowak, S. 1977. *The Strategy of Cross-National Survey Research for the Development of Social Theory*. W: A. Szalai, R. Petrella (eds) *Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice*. Oxford: Pergamon.
- Nowak, S. 1989. *Comparative Studies and Social Theory*. W: M.L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Przeworski, A., H. Teune. 1970. *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: Wiley.
- Oyen, E. (ed.). 1990. *Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research*. Newbury Park: Sage.

- Polanyi, K. 1957. *The Great Transformation*. Boston: Beacon.
- Ragin Ch. 1987. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- Ragin, Ch. 1989. *New Direction in Comparative Research*. W: M.:L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Skocpol, T. 1979. *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol T. (red.). 1984. *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smelser, N.J. 1976. *Comparative Methods in the Social Sciences*. Englewood: Prentice Hall.
- Słomczyński, K.M., T.K. Krauze. 1987. *Cross-National Similarity in Social Mobility Patterns*. „American Sociological Review” 52: 598–611.
- Słomczyński, K.M., W. Wesołowski. 1981. *Zróżnicowanie społeczne w perspektywie porównawczej*. Wrocław: Ossolineum.
- Szalai, A., R. Petrella (eds). 1977. *Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice*. Oxford: Pergamon.
- Sztompka, P. 1988. *Conceptual Frameworks in Comparative Inquiry: Divergent or Convergent?* „International Sociology” 3: 207–219.
- Tilly, Ch. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Treiman, D.J., Kam-Bor Yip. 1989. *Educational and Occupational Attainment in 21 Countries*. W: M.L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Triandis, H., J. Berry (eds). 1980. *Handbook of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 2 *Methodology*. Boston: Allyn & Bacon.
- United Nations Development Programme. 1993. *Human Development Report 1993*. Oxford: Oxford University Press.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.
- World Bank (1994), *The World Bank Atlas 1994*. Washington: World Bank.

The Typology of International Comparative Research and Key Methodological Problems

Summary

One can distinguish between the sociological comparative research depending on whether they aim to explain international (macro-macro relationships) or intra-national differentiation (macro-micro). Based on this distinction, the typology has been made which takes into account various kind of characteristics of the countries as well as number of countries. The typology allows to figure out many problems related to functional equivalence in the comparative research. In particular, the analysis of the three kinds of the functional equivalence was made – namely that of: the units of observation (subject equivalence), indicators and constructs (measurement equivalence), as well as the stage of observed facts (processual-temporal equivalence).